

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ СТУДІЇ

ВІДОБРАЖЕННЯ АРХЕТИПНОГО ТОПОСУ «ПОЛЕ» У РОМАНІ П. МИРНОГО «ХІБА РЕВУТЬ ВОЛИ, ЯК ЯСЛА ПОВНІ?»: ДО ПРОБЛЕМИ НОВОГО ПРОЧИТАННЯ ТВОРУ

Жанна Янковська

доктор філологічних наук, доцент кафедри культурології
та філософії Національного університету
«Острозька академія» (Україна)

ABSTRACT

Zhanna Yankovska. The reflection of the archetypal topos "Field" in P. Myrnyi's novel "Does an Ox Bellow When it Has fodder?" the Issue of its new Interpretation. Panas Myrnyi's novel *Does an Ox Bellow When it Has Fodder?* is defined in Ukrainian literature studies as the first socio-psychological work of this kind.

Keywords: Panas Myrnyi, socio-psychological novel *Does an Ox Bellow When it Has Fodder?*, S. Krymskyi's concept "Home — Field — Temple", topos "Field".

Роман Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» в українському літературознавстві за жанровими ознаками визначають як перший соціально-психологічний твір такого формату. Письменник загалом залишив нам велику літературну спадщину, проте саме це художнє полотно стало «класикою» періоду остаточного утвердження в літературі XIX століття реалізму як напряду художньої творчості, що прийшов на зміну романтизму.

Ключові слова: Панас Мирний, соціально-психологічний роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», концепт С. Кримського «Дім — Поле — Храм», тоpos «Поле».

Powieść Panasa Myrnego „Czy ryczą woły gdy żłoby pełne?” w literaturoznawstwie ukraińskim kwalifikują pod względem cech gatunkowych jako pierwszy tego formatu utwór społeczno-psychologiczny. Pisarz pozostawił po sobie obfite dziedzictwo literackie, ale właśnie to płótno artystyczne stało się „klasą” okresu ostatecznego utwierdzenia w literaturze XIX wieku realizmu jako kierunku artystycznego.

Słowa kluczowe: Panas Myrny, powieść społeczno-psychologiczna „Czy ryczą woły gdy żłoby pełne”, koncept S. Krymskiego „Dom — Pole — Świątynia”, topos „Pole”.

Роман Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», який за жанровими ознаками вчені означають як соціально-психологічний, після історичного роману-хроніки П. Куліша «Чорна рада» у XIX столітті став першим настільки розлогим літературно-художнім полотном, у якому відображено основні життєві цінності тогочасного селянина-хлібороба, суспільні, звичаєві та внутрішньо-психологічні закони, за якими вибудовувалося життя сільської людності загалом. Водночас, на підсвідомому рівні, письменник змальовує і національно-буттєвий простір цього селянина, й ті архетипні, моральні, духовні орієнтири, що були пріоритетними у на той час суспільстві, успадковувалися в процесі самого життя і засвідчують міжпоколінний зв'язок між членами роду та соціуму.

Будучи поняттям багатовимірним, буття людини досліджується на рівні багатьох наукових галузей. За своєю внутрішньозмістовою осяжністю воно фактично невичерпне. Художнє відображення його на певному етапі розвитку найповніше та різнопланово дають усна народна та писемна творчість, які в тісно взаємодіють між собою, оскільки мають взаємообумовлені витоки і становлять спільну гуманітарну галузь — словесність. Концептуальними стосовно такої фольклорно-літературної співдії є думки М. Грушевського, який відзначав, що «між писаною і неписаною словесністю завжди існує певний зв'язок, часами дуже тісний і нерозривний, — певна дифузія, ендосмос і екзосмос, переливання з одної сфери до другої» [2, с. 58]. Нині у дослідженні літературних творів це охоплюється поняттями і процесами фольклоризму та фольклоризації. Тому сьогодні виникає потреба не лише суто літературознавчого аналізу авторського твору, але бачення його з погляду філософії, історії, етнології і т. п., а також на їх помежів'ї або й з точки зору інтегральних наукових галузей (як етнокультурологія, етнолінгвістика, етнофілософія тощо), адже категорії гуманітарних наук тісно пов'язані, зрештою, як і вони самі. Така методологія допомагає чітко зрозуміти не тільки тему, мотиви, ідею, образну систему твору, але й час, простір, особливості зображуваної епохи, її культуру, побут і т. п.

Будь-який простір, що його заповнює своєю присутністю людина, стає «людино-вимірним», він стає топосом плинності її буття. Література є художнім відображенням цього буття. Відповідно, час і простір життя героїв у художньому творі, — це, як правило, авторська візія хронотопу буття конкретного етносу або його частини. У процесі аналізу особливостей протікання такого «людино-буття» вчені окреслили низку універсальних концептів, які пронизують усі його сфери і визначають векторність конкретних моно- чи полігалузових досліджень. Найбільш універсальним інструментарієм у цьому плані можна вважати концепт «Дім — Поле — Храм», сутність якого, спираючись на наукові судження М. Ґайдеґ-ґера та Г. Гачева, розкрив С. Кримський у працях «Архетипи української культури» [4], «Архетипи української ментальності» [5] та «Дім — Поле — Храм» [6]. Складові зазначеного концепу здатні переплітатися, «пере-

тікати» один в одного, утворюючи цікаві змістовно-сміслові конструкції, які відображають картину народного буття в усій її складності, що достатньо переконливо довів своїми працями С. Кримський. У статті «Дім — Поле — Храм» учений стосовно дієвості та універсальності названого концепту писав: «Змістовно в ідейному вимірі ці екзистенціали перетворюються один на одного, утворюють єдине ментальне поле цієї й іншої епох, локальної цивілізації чи нації» [6, с. 427], а широта змісту їх символіки «розкривається в ідейному житті тих чи тих націй своєрідністю їхнього досвіду, певними пресупозиціями, схильностями чи архетипами» [6, с. 428]. Підтвердженням доцільності використання цієї схеми у сфері аналізу літературних творів слугують слова Д. Наливайка, який, спираючись на позицію М. Бахтіна, зазначив, що «література за своєю природою є мистецтвом часопросторовим, “хронотопічним”, воно [...] вводить час у простір і простір у час, поєднує їх у феноменологічну цілість». У літературному творі «час згущується, ущільнюється, стає художньо видимим, простір же інтенсифікується, втягується в рух часу, історії. Прикмети часу розкриваються в просторі, і простір осмислюється і вимірюється часом» [9, с. 28].

У літературних творах спостерігаємо своєрідне віддзеркалення архетипів в образах, адже буття людини — це перетворення видів людської присутності у світі в певні екзистенціали її існування. Інтерпретуючи (слідом за С. Кримським) екзистенціали як назви топосів, що належать до особливого, відмінного від матеріальних предметів та ідеальних сутностей, онтологічного пласту оточуючої людини дійсності, можемо зазначити, що екзистенціал існування кожної нації розкривається через певні «хронотопи, сигнатури та архетипи» (В. Личковах). Вони стають фундаментом для формування та виявлення міфологічних мотивів, світогляду, художньої культури, релігійної свідомості народу.

Досить цікавим з такого погляду є проза Панаса Мирного (Панаса Яковича Рудченка), і особливо його роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»

Коротко нагадаємо історію написання твору. Внутрішнім поштовхом для створення роману став нарис письменника «Подорожжя од Полтави до Гадячого», а точніше — сама подорож навесні 1872 року, під час якої хлопець-візник розповів йому історію про засудженого на каторгу селянина Василя Гнидку, який із добродішного селянина перетворився у розбійника. Проїжджаючи селами, письменник спостерігав картини життя пореформеного села, і у ці враження своєрідно вписувалося почуте, витворюючи в уяві письменника своєрідно вмотивовану цілісність. Нарис вийшов із запізненням, у 1874 році, хоч був написаний відразу. На основі нарису П. Мирний написав повість «Чіпка», яка, проте, також не вичерпувала потенційних можливостей сюжету. Тому після конструктивної рецензії старшого брата, також письменника й літературного критика Івана Яковича Рудченка (Івана Білика), повість ще двічі перероблялася автором, у зв'язку з чим з'явилася багатоплановість оповіді, інші герої,

додаючи тим самим твору логічно-сислового завершення. Над остаточною, четвертою редакцією твору брати працювали разом, більше навіть редагував текст Іван Білик. Завершено працю було восени 1875 року, твір уже мав назву «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Роман було подано до Київського відділу цензури, друк мав розпочатися у 1876 році. Проте 5 червня цього року вийшов сумнозвісний Емський указ про заборону друкування українських книг. Тому автори переслали твір за кордон, і вийшов він 1880 року в Женеві за сприяння М. Драгоманова під назвою «Хіба ревуть воли, як ясла повні? Роман з народного життя П. Мирного та І. Білика». В Україні його вперше було видано у Львові 1887 року та потім двічі у Києві 1903 і 1905 року, але київські видання уже мали назву «Пропаща сила» [3, с. 184-185].

Композиція роману, на перший погляд, досить складна, з приводу чого О. Білецький навіть писав про те, що архітектоніка його нагадує «будинок з багатьма прибудовами і надбудовами, зроблений не одночасно і не за строгим планом» [3, с. 184-185]. Проте при його прочитанні відчувається той внутрішній, логічний, об'єднуючий стержень, який певним чином можна відчутти і вмотивувати зображені події, проаналізувавши твір крізь призму універсального філософсько-культурологічного концепту «Дім — Поле — Храм». На фоні складових архетипних топосів цього концепту автори підсвідомо зображують майже півторасотлітню типову історію села Піски з його мешканцями та життєвими колізіями.

У романі наявна відповідність певному історичному періоду, відповідно, це художньо-історичне відтворення дійсності з усіма її нагальними проблемами, красою й потворністю стосунків і побуту, реалістичністю зображення суспільних відносин у всій своїй неоднозначності. Разом з тим, відчувається спадкоємність стилю, перехід від романтизму до реалізму. Зникає ідеалізація селянської дійсності, натомість загострюється увага на соціальних конфліктах, проблемах, при цьому мистецько-естетичне начало не втрачає свого значення: наявна ідеалізація почуттів, естетичні пасажи з описами української природи. Тому можна констатувати перехід від історико-художньої прози до художньо-історичної, в якій, окрім дійсних історичних пам'яток, важливе місце ще все-таки займає фольклор, а також художній домисел, який допомагає «оживити» дійсність, увиразнити образи.

Найбільш різнопланово виписані в романі топоси «Дім» та «Поле». На розкодуванні останнього хочеться звернути особливу увагу. У романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» цей топос художньо реалізується через кілька семантичних локусів: Степ як символ свободи духу; власна Земля як джерело достатку; Рідна Земля, Б(б)атьківщина; та «Дике (чуже) Поле» як чужина загалом. В середині цих локусів спостерігаємо варіації у значеннєвих смислах в залежності від статусу героя та його відношення до об'єкта.

«Степ» як символ волі внаслідок чи то козацьких, чи батьківських генів проявляється в характері Чіпки, коли він працював підпасичем в

діда Уласа, в образі якого чітко простежуються риси архетипу Мудрого Старого (до цього не міг ужитися ні в якого хазяїна наймитом): «Йому так гарно, весело; йому так вільно, просторо... Чвала собі помалу. Торбина на плечі, малахай у руці... Байдуже йому!.. Посилає уперед ногу за ногою — не думає: де він, і що він, і як він... Легко трепече його серце; дивні якісь радощі — не то сон, не то дрімота — сповивають його душу...» [8, с. 266] Простір, сама природа ніби відкриває Храм його душі: «Чіпка лежить на спині, дивиться в блакитне небо. Небо синє, чисте — ні хмариночки, ні плямочки — глибоке, просторе та широке. Не продивитися його глибини, не досягнути оком до краю! Погляд тоне у тій синій безодні, як у сивому тумані... тільки думка росте та ширша...» [8, с. 266] Таке значення топосу «Поле» тісно взаємодіє із двома наступними його значеннєвими локусами (як архетипом Землі-годувальниці та рідним краєм-Б(б)атьківщиною). На цьому неодноразово наголошував і С. Кримський. Зокрема, він писав про те, що «образ Поля — це не обов'язково степ (він може покривати уявлення й про ліс, і про гори), але це, як правило, життєвий топос, поле життя, джерело багатства й ноосферної мрії українця. Образ поля пов'язаний з архетипом землі. А українська земля — не тільки ґрунт, а й рідний край, батьківський соціальний ареал» [7, с. 4]. Вчений наголошував на тому, що розуміння «Поля» як обмеженого власного простору є для українця дуже близьким, «Поле» тут виступає ніби периферією «Дому», жаданою землею, без якої селянин не може прожити. Тільки праця на цій землі та її результати дають йому фізичну силу і духовну наснагу.

Відповідно й у романі Панаса Мирного — го-ловною субстанцією, що керує усіма героями та подіями, виступає архетип землі. Саме безземелля Мотрі було причиною її злиднів. Тому найбільшою радістю для сім'ї стала подія, коли їй дістався у спадок від далекого родича невеликий наділ поля: «А тут ще, після смерті якогось бездітного далекого Мотриного родича, зосталося їм днів на десять поля... Після судів та пересудів, — після двох мішків пшениці та двох овечок-ярок, що Мотря подарувала волосному писареві, — одсудили Мотрі землю громадою...» [8, с. 271] І вже не таким важко-примарним здавалося жінці майбутнє, незважаючи на те, що залишилася із сином та немічною матір'ю сама. Вона втішалася, кажучи до свого ще не дорослого сина: «— Не журись, Чіпко, — каже, радіючи, Мотря. — Тепер буде своє жито, й своя пшениця, і просо, й ячмінь, і гречка... Одберу місцину, картоплі насаджую — на зиму буде!.. Ік Різду загодуємо свиню... Сало продамо, м'ясо посолимо, ковбаси начинимо... Буде в нас! Хай тепер наші вороги сміються, нехай цураються, минають!..» [8, с. 271]

Коли Чіпка виріс та сам почав на землі господарювати, то «закипіла» у нього в руках робота: «Найняв плуг, волів, зорав поле, засіяв, заборонив; зійшло — як щітка! У косовицю став за косаря, — викосив дванадцять копиць сіна. Є чим овечок у зиму годувати. Настали жнива — місячної ночі жне. Розгорювався десь на десять рублів; купив у заїжджого цигана стару кобилу; звозив хліб, поставив у току: отакі скирти

понавертав!» [8, с. 280]; «Рано встає, пізно лягає, — та все в полі, в полі. Хоч не дуже радіє, та й не журиться: за роботою ніколи. Сам на себе, на свою працю всю надію покладає. Припадає до того поля, наче закохався у його...» [8, с. 281] І його праця «немарно» була «потрачена»: «... Вона зробила з мене чоловіка, хазяїна!...» [8, с. 240] У цих словах героя зливаються воєдино семантика першого та другого семантичних локусів топосу «Поле», бо земля дала йому не лише достаток, але і внутрішню свободу, надію на кращу майбутність. Він з гідністю людини, впевненої у завтрашньому дні, обходив свою ниву, приглядаючись до кожного колоска: «Парубок плівся повагом, заклавши руки назад себе; позирав навкруги своїми блискучими очима; іноді зупинявся і довго розглядав зелене нив'я. То знову йшов; то знов становився де-небудь на згірку — і знов оглядав поле» [8, с. 240].

Дуже логічно вписується у фабулу твору епізод про те, як саме на квітучому доглянутому полі, коли оглядав власне жито (одвічний символ життя), Чіпка зустрічає і своє кохання, «польову царівну» Галю, адже саме тут дозрівав його достаток, його надія. З того часу, як зустрів дівчину біля свого поля, воно «як причарувало його» [8, с. 286].

Піднесений душевний стан героя письменник намагається передати майстерними авторськими пейзажами (словомалювання), які збуджують уяву і якими захоплюється вже не одне покоління читачів: «Поле — що безкрає море — скільки зглянеш — розіслало зелений крилом, аж сміється у очах. Над ним синім шатром розіп'ялося небо — ні плямочки, ні хмарочки, чисте, прозоре — погляд так і тоне... З неба, як розтоплене золото, плетється на землю блискучий світ сонця; на ланах грає сонячна хвиля; під хвилею спіє хліборобська доля... Легенький вітерець подихає з теплого краю, перебігає з нивки на нивку, живить, освіжає кожну билинку... І ведуть вони між собою тиху-таємну розмову: чутно тільки шелест жита, травиці... А згори лине жайворонкова пісня: доноситься голос, як срібний дзвіночок, — тремтить, переливається, застигає в повітрі... Перериває його перепелячий крик, зірвавшись угору; заглушає докучне сюрчання трав'яних коників, що як не розірвуться, — і все те зливається до купи у якийсь чудний гомін, вривається в душу, розбуркує в ній добрість, щирість, любов до всього...» [8, с. 239] Цей опис у романі як не можна краще співзвучний зі станом душі Чіпки-хлібороба: «Гарно тобі, любо, весело! На серці стихають негоди; на думку не лізуть клопоти: добра надія обгортає тебе добрими думками, бажаннями... Хочеться самому жити й любити; бажаєш кожному щастя. Недаром в таку годину — аби неділя або яке свято — хлібороби виходять на поле хліба обдивлятися!» [8, с. 239].

Саме тому найбільшою трагедією життя Чіпки стала втрата свого земельного наділу, бо повернувся якийсь далекий родич з Дону та й одсудив у нього з Мотрею землю. Тут гостро вразила його несправедливість суддів, які за хабаря можуть переіменувати своє рішення то в одну, то в іншу сторону. Автору вдалося достеменно передати гнітючий душевний

стан героя. Коли йшов він попри свою землю у Гетьманське правди добиватися, то «не дивився тепер... ні на чорно-жовту колючу стерню на полі, ні на білий верх, що один тільки й виглядав з-за високого паркану москалевого двору. Чіпка чесав шляхом, заклопотаний одною думкою — про землю... “І що я без землі?— вертілося у його похнюпленій голові. — Людський попихач... наймит... Без землі — нема волі... Земля тебе годує... земля хазяїном робить... А без землі — усе пропало. І моя надія пропала...”» [8, с. 365] Вночі, коли не спалося, невтішні думки обсідали його голову: «Нема землі!.. проходився дурно... марно втратився... Мати плаче,—це їй, старій, знову прийдеться на чужім полі тинятись... А самому як?.. Пропало все!..» [8, с. 374]

Продажні суспільні закони та чини фактично позбавляють людину права на життя, бо без землі селянину вижити було важко. Надія на краще майбутнє знову змінюється безнадією. Свої мрії та надії на майбутнє Чіпка навіть подумки порівнює із зеленим буйним житом, а у теперішньому стані він порівнює їх із почорнілими стіжками, тому навіть зібраний хліб його не тішить: «Чіпка сидів собі в хаті мовчки, наче зажурився. Як ще не приходили товариші з жидом, він обдивлявся тяжкою працею наскладані стіжки. Чорні зокола, вони уразили його серце, перемчали його думки у той недавній час, коли він, ще весною, назирав оцей самий хліб зеленим, як рута, буйним, як дерево, коли зустрівся з Галею [...]. Коли він жав його, рано встаючи, пізно лягаючи, в'язав у снопи, складав у копи, возив, складав на току, почував себе хазяїном, голублячи у серці надію удвох се добро поживати... Тепер та надія почорніла, як і його колись зелене та золоте жито... Брови в його насупились; коло серця, мов чорна гадина, обвився жаль...» [8, с. 392] Не раз думками він повертається на своє колосисте поле, яке стало його життям, «пестило його надії», і він ділиться ними із дружиною свого друга Христею. Психіка Чіпки не витримує такої напруги, збурений несправедливістю тогочасних законів, він стає на «слизьку дорогу» грабежу та вбивства. Навіть один із нових товаришів Чіпки Кулик висновує: «Риба без води, а чоловік без землі — гине...» [8, с. 382]

Досить переконливо, ніби резюмуючи, пише і сам автор про цінність власної землі для селянина: «Робиш, щоб було що їсти; їси, щоб здужав робити. Отака-то весела хліборобська доля!

Оже, хто до неї призвичаївся, тому вона здається веселою й красною... Наші хутори, села, а часом і повітові городи, обложившись родючими полями та ланами, другої долі не знають... А проте — живуть цілі довгі-предовгі віки, копаються в ситній землі, мов поприростали до неї... Яка земля, такі й люди. Вона сита — й вони ситі; вона голодна — й вони роти пороззявляли... Селянин без поля — старець без рук і без ніг. Поле його годує, поле його втішає, на полі він виростає, на полі часом і вмирає... Поле — що воздух: нічим би дихати, якби zostався без його!» [8, с. 330]

Окрім зазначеної семантики, яка в романі П. Мирного представле-

на найширше, як уже згадувалося, в українців існує ще й поняття «рідна земля», яке, на думку С. Кримського, «має неперекладний, ідіоматичний смисл», а тому «рідна земля — не тільки ґрунт, а й рідний соціум, асоційований з національною державністю» [4, с. 312]. У творі цей семантичний локус представлений образами батька Чіпки Івана Вареника, Грицька та Максима Ґудзя.

Іван Вареник — дуже суперечливий персонаж твору. Він позашлюбний син пана, і пан, пам'ятаючи про це, забрав його був до двору. Та мав хлопець бунтарський характер, «все шкоду робив та паненят ображав», за що його неодноразово карали. Тому ще у підлітковому віці змандрував він із панським кучером Шамраєм «аж у Донщину». Там він уже виріс, обжився, досягши віку, оженився, мав родину, дітей. Але спогади дитинства не покидали його, постійно манив його рідний край. Тому, роздобувши «пашпорт» померлого земляка Хруща, він «покинув жінку, дітей й оселю — приплівся сюди» [8, с. 276]. І хоч не вжився він і тут (можливо, боявся, що брехня його буде розкрита, що, зрештою, пізніше і сталося, а може, не витримав злиднів, на які пристав до Мотрі), повернувся назад на Дін, залишивши ще не народженого Чіпку.

Так само сумує за рідним краєм товариш Чіпки сирота Грицько, коли подався на заробітки, аби придбати собі хату, землю та одружитися. Усе йому вдивовижу у чужих краях, усе ніби й гарно та цікаво, але думками він постійно лине у рідне село, тому й працює, не знаючи втоми, аби назбирати достатньо грошей і швидше повернутися додому, бо «у місті дуже багато крику та галасу, а в селі найкраще — і тихо й вільно...» [8, с. 290]

Намріяні власний Дім, Поле і Храм, до якого ходить із молитвою у свято разом з дружиною, маленька дитина стали для Грицька тією ідилією, якої прагнув досягти у житті. Тому, заробивши, він «зараз кинувся вишукувати ґрунту. Тоді їх не труднація була купити: козаки, почувши за кубанські пустощі, що казна оддавала виселенцям, шарахнули на Кубань. Грицько швидко купив величезний огорог з новою хатою, з повіткою, погребом, колодязем» [8, с. 293]. Цей персонаж у романі виступає ніби зв'язкою між попередньою літературною епохою з романтично-ідилічним зображенням патріархального селянського життя та побуту. Своїм ставленням до суспільства, моральними та духовними пріоритетами він дуже нагадує Наума Дрота («Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка), Грицька Шугая («Домонтар» Ганни Барвінок), Череваня («Чорна рада» П. Куліша) та інших героїв тогочасної літератури.

Неоднозначним героєм твору є і Максим Ґудзь. Вирісши злодійкуватим розбишакою («палкий, як порох, сміливий, як голодний вовк, — він усіх побивав, над усім верховодив...» [8, с. 333]), йому було «побрито чуба», тобто «взято до москалів», «у некрути», до війська. І хоч спочатку він ніби жартома ставився до цього, але й сам засумував «серед лісу», як минули рідні краї, йдучи у Московщину: «Жаль йому стало своїх степів безкраїх, свого неба високого: тут, за лісом було тісно, душно, а небо

здавалося низьким, похмурим. І справді воно було низьке й похмуре: йшлося вже до осені, — темні хмари, аж чорнуваті, снували по небу; перепадали часті дощі.

Пройшли вони верстов з п'ятдесят чи з шістдесят лісом — ні хатинки, ні людинки!...» [8, с. 340].

Таку прив'язаність до рідної землі описує автор твору, коли йдеться про час, «коли Піски було даровано пану Польському». Найсміливіші пішли шукати щастя в чужий край, але більшість він лякав своєю невідомістю, вони не могли залишити свій облаштований поколіннями світ, свій простір: «Правда, деякі, гарячіші — душ, може, з десять — позабирали торби на плечі та й потягли шукати вільної сторони... А решта — зосталася. Куди його? Як його? Воно б то й тягу дати, п'ятами накивати, — та як глянуть вони на свої хати, садочками закрашені, на свої засіяні поля, що зеленіють навкруги села; як згадають, як біля них, мов біля дитини, свої руки ходили; як здумають прощатись з старим гніздом, де, мовляв, і вилупився, й вигодувався, зріс, і посивів, — з батьківськими могилами... Шкода їм стане рідної сторони; страшно невідомої, темної, як ніч, будучини...» [8, с. 310]

Як згадувалося спочатку, «Поле» — бінарний топос, і в романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» також відображено семантику його дихотомічних зв'язків. З одного боку, як розглянуто, Поле знаменує життєвий простір, зв'язок природи з хатнім столом, добробутом, це те, що пов'язує людину з довкіллям, що можемо означити як джерело багатства та родинного добробуту. З іншого, — це семантичний локус, який, на переконання Є. Більченко, існує як антипод впорядкованості, усталеності «Дому» — це світ чужий, «Дике поле» або «Степ» [1, с. 86], який уособлює ворожий, непізнаний світ, що століттями виплескував на українців напади кочових орд. Це невпорядкованість і хаос, що властиві чужому, неосвоєному простору, який контрастує з космосом, окультуреним людиною. Про таке ж розуміння цього топосу пише й С. Кримський, зазначаючи: «Земля отримує в традиційній українській свідомості подвійне тлумачення: як оброблене селянське поле, що освячене працею та хліборобськими обрядами, і як “Дике поле” — степовий край загрозливих навал, смертної темряви вторгнень нехристиянських сил» [6, с. 430]. Суголосною із цією є також думка Д. Чижевського, висловлена у його «Нарисах до історії філософії України» [11, с. 16].

У семантиці «Поля» як «Степу» можна також простежити кілька векторів. Степ — це вільна, «нічийна» земля, яка може стати і власним Полем. С. Кримський з цього приводу також писав, що «освоєння степу, перетворення його на поле було історичною місією українського народу, охарактеризованою феноменом козацького хутора як особисто відвоєваної у степового хаосу землі» [7, с. 4].

У романі це значення проілюстроване в описах того, як селяни, тікаючи від панської сваволі, залишали свої домівки, рідний край та в пошуках вільних земель мандрували «на Дін», що узагальнено мислиться

як «Чуже Поле», чужина. Особливо показовим є епізод твору про те, як у новозбудованому палаці в Пісках поселилася генеральша. Почалися безкінечні непосильні побори, тому селяли тікали, шукаючи незайманих земель та волі: «Піщани довго не подавалися, а все-таки генеральської сили не подужали. Тоді вони кинулися до того, до чого кидається немічний. Вони налягли на ноги, — давай тікати! Зніметься оце чоловік, майне на вільні степи Катеринославські або Херсонські, або й на Дін, оселиться, де знає, а через рік жінку з дітками викраде — переведе туди. Багато тоді наживало п'ятами і одиноких, і цілими сім'ями...» [8, с. 315] І хоч це все іще була Україна, але, зважаючи на тодішні форми комунікації та зв'язку, даний простір сприймався як «чужа сторона», «Чуже Поле». Ніби неминуха єдність протилежностей, в характерах героїв роману (і загалом українців) поєднуються прагнення до волі, свободи та одночасно прив'язаність до рідної землі (за визначенням О. Нельги, «козацькість» і «селянськість» [10, с. 131]).

«Дике Поле» як узагальнений образ чужини дуже виразно постає в аналізованому творі П. Мирного — це «Дін», «Місто», «Степ» як далека незаймана земля та місце одвічної боротьби із ворогами, «Московщина». Вони можуть приносити жаданий достаток та волю, позбавлення від панщини і разом викликають тугу за рідним Домом і краєм як малою батьківщиною.

Такою чужиною стали для Грицька, коли він «потяг» на заробітки, Степ, а потім Місто, де важко працює, щоб мати гідне життя у своєму селі. Те, що він бачить, справляє на нього незабутнє враження і разом видається незвичним, чужим: «Невідомі місця, котрі довелося Грицькові вперше переходити, люди, яких їм лучалося стрічати, — усе це мало незвичайний пошиб на парубка. На все те він дивувався, рота роззявивши». Дивувався він дивлячись і на «будови», і на «вікна», у яких «всього тебе, як у воді, видно», і на «двері [...], блискучі проти сонця, як кристаль», і на «багатство», «розкоші», «величезні магазини», повні всякого небаченого ним краму, широкі «улиці», «палаці», «карати», «коляси», «фаетони», «звозчицькі дрожки»... [8, с. 286-287]

Для Мотрі «Дін» став уособленням неправди, зла, адже саме звідти прийшов її чоловік Іван Вареник, який ошукав її, зганьбив перед людьми та залишив саму в злиднях з дитиною на руках.

Марині, дружині Мирона Ґудзя, таким образом був «Степ» як місце одвічної боротьби з ворогами. В її уяві, збудженій оповіданнями чоловіка синові, неминуче поставав образ смерті на полі бою. Коли син після цих розповідей грався «у війну», вона ласкавими розмовами схиляла сина більше до тихого, мирного життя, до роботи на полі, біля хліба. Тому у душі дитини боролися ці два начала. Мати, дивлячись на хлопчачі забави, сумувала, уявляючи, якою може бути доля її сина, коли він піде батьковою дорогою: «Їй тяжко й страшно було думати, що, як виросте її одинчик, а тут — не дай Господи! Схопиться яка завірюха з башею або з татаркою та замче її ясного сокола бозна за який край світа, — вона його,

може, більше й не побачить... Там десь, в чужій стороні, серед кривавої січі, зложе він свою русяву голівоньку, а вона, мати, не закриє очей своїй рідній дитині: їх хижі орли з граками повикльовують, голодні вовки-сіроманці порозносять жовті кості... Хіба тільки зозулька, неутішна віщуня, принесе вісточку, що її син бідолашний поліг серед чистого поля!...» [8, с. 298] У цьому описі оживають народнопісенні мотиви, проглядаються елементи народних голосінь, дум, що надає йому особливої емотивної глибини та виразності.

Та, мабуть, найвиразніше архетип «Дикого Поля» у творі постає в образі Московщини. Там мало хто бував із піщан. Але звідти, як правило, селянам приходять невтішні звістки від царя. Це насправді «Чужий край», де і свої люди, побувавши, змінюються не на краще. У романі семантичний локус Московщини представляє Максим Гудзь, який довгий час був «москалем», служив у царському війську, пристосувався, а потім все ж повернувся до рідного села, сам «почужившись». Характеру розбійницького він не позбувся, ще й дружину, Явдоху, там знайшов собі «під стать». Але і його спочатку вразила та Московщина: «Погнали некрут з рідного краю аж у Московщину. Гнали їх цілою юрбою. І який же невеселий здався їм той довгий перегін! Щоб хоч трохи скоротати час, вони то казки казали, то різні пригоди з життя пригадували, то про давні бої переказували, сподіваючись незабаром собі стрітись у чистому полі з ворожою силою... Максимові спали на думку дідові приповісті; він поділявся ними з товариством, а в самого аж душа закипала...» [8, с. 339] Перебуваючи у нелегкій подорожі, зупиняючись то тут, то там «на постій», ніби переходячи зону міжсвіття (прийом казкового епосу), він мимоволі порівнює цей край з рідним: «Поминувши свої степи з невеличкими хуторами, що, як квітнички, весело кидались у вічі, свої великі села, з кривими улицями, з білими хаточками, з вишневими садочками, свої городи, схожі на села, увійшли вони у лісний край. Перед ними й за ними стояли страшні бори сосни, ялини та осичини. Ішли вони день, ішли другий... ліс та й ліс!» [8, с. 340] Так зустріла його чужа Московщина.

Отже, топос «Поле» як складова архетипного концепту «Дім — Поле — Храм» у романі П. Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» відображено досить повно, у всіх його значеннєвих локусах, що доводить універсальність зазначеного концепту, не тільки придатність, але й необхідність на сьогодні використання його для аналізу художніх творів задля нового, більш глибокого їх прочитання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Більченко Є. В. Мотив чужого у формуванні етнокультурної ідентичності українців / Є. В. Більченко // Вісник Чернігівського державного пед. університету. Серія «Філософські науки». Вип. 75. — Чернігів, 2010. — С. 84-88.
2. Грушевський М. С. Історія української літератури: в 6 т., 9 кн. Т. I / упоряд. В. В. Яременко. — К.: Либідь, 1993. — 392 с.

3. Історія української літератури другої половини XIX ст. / За ред.-ю В. М. Поважної та М. С. Грицяя. — Київ: Вища школа, 1986. — 430 с.
4. Кримський С. Б. Архетипи української культури / С. Б. Кримський // Під сигнатурою Софії. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — С. 301-319.
5. Кримський С. Архетипи української ментальності // С. Кримський // Проблеми теорії ментальності; відп. ред. М. В. Попович. — К.: Наукова думка, 2006. — С. 273-301.
6. Кримський С. Дім — Поле — Храм / С. Кримський // Про софійність, правду, смисли людського буття: збірн. наук.-публ. і філос. статей / Сергій Кримський. — К.: ІФНАНУ, 2010. — С. 426-439.
7. Кримський С. Ментальні цінності в контексті виборчої кампанії / С. Кримський // Газета «День». — 2004. — 3 серпня. — С. 1, 4.
8. Мирний Панас. Хіба ревуть воли, як ясла повні? / Панас Мирний // Твори в двох томах. — Т. 1. — Київ: Дніпро, 1985. — С. 239-551.
9. Наливайко Д. Літературна компаративістика вчора і сьогодні / Д. Наливайко // Сучасна літературна компаративістика: стратегії і методи: антологія; за заг. ред. Д. Наливайка. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — С. 5-42.
10. Нельга О. В. Теорія етносу / О. В. Нельга. — К.: Тандем, 1997. — 368 с.
11. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. — К.: Вид-во Орії при УКСП «Кобза», 1992. — 230 с.